

УДК 271-9(477.83)''1980/1990''

DOI: 10.35332/2411-4677.2024.24.4

диякон Василь ДОРОШ*
deacon Vasyl DOROSH**

ORCID.org/0000-0002-6404-0525

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ВІДРОДЖЕНОЇ УАПЦ ТА ЛЕГАЛІЗОВАНОЇ УГКЦ НА ЛЬВІВЩИНІ НА МЕЖІ 1980–1990-х РОКІВ

SOVIET AUTHORITIES' POLICIES CONCERNING THE REVIVED UAOC AND THE LEGALISED UGCC IN THE LVIV REGION IN THE LATE 1980^S AND EARLY 1990^S

Актуальність. Діяльність релігійних організацій у радянську добу є предметом численних досліджень науковців. Більшість із них вивчають повоєнний період взаємин влади та релігійних спільнот у контексті репресій з боку атеїстичного радянського режиму. Після відставки Микити Хрущова з посади секретаря ЦК КПРС керівництво СРСР поступово послаблювало антицерковну політику в державі, звісно ж, лише стосовно єдиної дозволеної конфесії у повоєнній Україні — РПЦ, яка в 1940–1950-х роках поглинула всі релігійні громади УАПЦ та більшість громад УГКЦ.

Новітні дослідження лише частково показують, якими методами радянський атеїстичний режим впливав на релігійні спільноти в Україні та зокрема на Львівщині, що була регіоном із найвищим рівнем релігійності в УРСР. Можна ствердити, що політика радянської влади щодо УАПЦ та УГКЦ, у досліджува-

У статті розглянуто політику радянської атеїстичної влади на Львівщині стосовно відродженої Української Автокефальної Православної Церкви та легалізованої Української Греко-Католицької Церкви на межі 1980–1990-х років. Зокрема, досліджено методи антирелігійної пропаганди керівництва радянської держави серед населення Львівщини, висвітлено обмеження з боку влади щодо релігійних громад та загалом її втручання в діяльність релігійних організацій регіону.

Ключові слова: УАПЦ, УГКЦ, РПЦ, радянська влада, Львівщина, переслідування, релігійна політика, пропаганда.

The article examines the policy of the Soviet atheist authorities in the Lviv region towards the revived Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the legalised Ukrainian Greek Catholic Church

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Post-graduate Student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

ний період є порівняно маловивченою. Висвітлення політики радянської влади щодо проукраїнських християнських конфесій у період становлення незалежної Української Держави матиме важливе значення для вдосконалення державно-церковних відносин сьогодні.

Мета дослідження полягає у вивченні методів впливу радянської влади на діяльність релігійних організацій — втретє відродженої УАПЦ та релігійних громад легалізованої УГКЦ на Львівщині на межі 1980–1990-х років.

Виклад основного матеріалу. Специфічна форма секуляризаційних процесів, які були характерні для політики радянської тоталітарної системи, а також штучне віддалення соціального буття людей від будь-якого впливу релігії, що зазвичай відбувалось під тиском із боку відповідних державних органів, визначали церковно-релігійну ситуацію в Україні, зокрема на Львівщині. Цілком очевидно, що мінімізація державного примусу щодо релігійних організацій наприкінці 1980-х років викликала зворотну реакцію — активізацію релігійного чинника в суспільній свідомості, масове поширення релігійних цінностей та уявлень, а також суттєве піднесення авторитету Церкви Христової в суспільстві на початку 1990-х років [Киридон А., 2011, с. 13].

Наприкінці 1980-х років керівництво компартії УРСР вирішувало духовні запити населення держави за інерцією, пропагувались «радянські цінності» та «марксистсько-ленінські принципи». У плані роботи у Львівській області на 1986–1990 рр. особливий акцент ставився на пропаганду серед населення радянських свят та обрядів [Бублик Т., 2014, с. 58].

На межі 1980–1990-х років керівництво СРСР остаточно відходить від агресивних методів боротьби з релігією та релігійними організаціями. Такі послаблення створили простір для діяльності релігійних громад, які перебували під заборонаю. У досліджуваній період відроджується УАПЦ та виходять із підпілля УГКЦ, що, своєю чергою, створило нові виклики та загрози для порозуміння між християнами на Львівщині.

Відродження УАПЦ та УГКЦ завдало суттєвого удару по позиціях РПЦ у регіоні. Саме тому ієрархія РПЦ дуже сподівалась

in the late 1980s and early 1990s. In particular, the article studies the methods of anti-religious propaganda of the Soviet state leadership among the population of the Lviv region, and highlights the restrictions imposed by the authorities on religious communities and the authorities' interference in the activities of religious organizations in the region in general.

Keywords: UAOC, UGCC, ROC, Soviet power, Lviv region, persecution, religious policy, propaganda.

на підтримку органів державної влади, а також Апостольської столиці як осередку впливу на греко-католицьку ієрархію. РПЦ також була інструментом у руках влади для реалізації потрібних політичних задумів на міжнародній арені. Н. Шліхта слушно зауважує, що радянська влада успішно застосовувала «прагматизм пізньосталінського часу» [Шліхта Н., 2011, с. 60–61].

Незважаючи на підтримку влади в процесі відкриття нових парафій та «українізації» релігійного життя громад у складі РПЦ як механізму стримування від переходів до УАПЦ та УГКЦ, Московська патріархія в 1988–1989-х рр. продовжувала втрачати авторитет і вплив на вірян у досліджуваному регіоні. Свідченням цього є популярність серед населення Львівщини ідей відродження незалежної Православної Церкви в Україні та УГКЦ як можливих шляхів розв'язання складної церковно-релігійної ситуації у Львівській області [Бублык Т., 2014, с. 251].

Керівництво радянської держави продовжувало співпрацювати з ієрархією РПЦ та реалізовувати свої плани. Якщо до досліджуваного періоду Український екзархат створював хороший образ відокремленої від РПЦ Української Православної Церкви, а також слугував інструментом полегшення переходу греко-католиків та «автокефалів» під омофор Москви [Ферт А., 2023, с. 14], то в 1990 р. ризики, пов'язані з легалізацією УГКЦ та відродженням УАПЦ, змусили верхівку РПЦ піти на більш вагомий крок, а саме надання Українському екзархату «незалежності і самостійності в своєму управлінні» [Пащенко В., 2001, с. 468] уже з новою назвою — Українська Православна Церква.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяла велику увагу недопущенню підпільної діяльності греко-католицьких священників, зокрема це виявлялось у прийнятті постанов, які були спрямовані на переслідування священнослужителів та недопущення проведення підпільних богослужінь. Через активізацію вірян і духовенства УГКЦ у 1987 р. відділ пропаганди та агітації ЦК КПУ сформував та розіслав партійним комітетам на місцях рекомендації, які мали сприяти вивченню недоліків роботи з населенням та визначенню помилок атеїстичної пропаганди [Пащенко В., 2005, с. 516].

Різде обурення керівництва СРСР викликало обговорення в західній пресі перспектив участі Папи Івана Павла II у святкуванні 1000-ліття хрещення Русі в радянській державі. Як стверджує Т. Бублык, «такий хід подій міг надати святкуванням більшої масштабності й значення, що йшло всупереч релігійній політиці КПРС» [Бублык Т., 2014, с. 53].

Львівський обласний комітет компартії України у досліджуваній період намагався генерувати нові методи та підходи щодо ідеологічної пропаганди в населених пунктах Львівської області. Особлива увага в цьому напрямку роботи приділялась атеїстичному вихованню молоді, що мало сприяти боротьбі «проти буржуазної ідеології» [ДАЛО, Ф. П-3, Оп. 62, Спр. 369, арк. 5]. Влада також переймалась кваліфікацією лекторів-атеїстів, аби вони мали належні знання для цікавих виступів, а ідеологічна атеїстична пропаганда на тематичних зібраннях та конференціях у громадах, учнівських атеїстичних клубах і гуртках у школах була якісною та результативною [ДАЛО, Ф. П-3, Оп. 62, Спр. 369, арк. 5].

У 1989 р. починається історія відновлення та розвитку Української Автокефальної Православної Церкви. 5 лютого 1989 р. в Україні створено Ініціативний комітет щодо відродження УАПЦ [Мисаковець Р., 1991, с. 1], а 19 серпня 1989 р. священник Володимир Ярема на Літургії у храмі святих апостолів Петра і Павла у м. Львові зачитав звернення Комітету з відродження УАПЦ, а 21 серпня оголосив про вихід релігійної громади з юрисдикції РПЦ: «Цим письмом заявляємо, що наша церковна громада відмовляється від підлеглості Руській Православній Церкві і приєднується до Ініціативного комітету відродження УАПЦ, який існує в місті Києві» [Бажан О., Тригуб О., 2019, с. 111–112].

Отець В. Ярема, який був першим священником на Львівщині, що оголосив про свій вихід з-під юрисдикції РПЦ [Бажан О., Тригуб О., 2019, с. 111–112], згадуючи підходи політики радянської влади щодо релігійних організацій, пише про СРСР, що «це була сатанинська держава і всі служили сатані. Одні добровільно, інші вимушено» [Ярема Д., патр., 2001, с. 70]. Раду у справах релігій у Львівській обл. о. Володимир звинувачує у «наступах на Православ'я» [Ярема Д., патр., 2001, с. 79].

У жовтні 1989 р. першоієрархом УАПЦ став колишній єпископ Житомирський і Овруцький РПЦ Йоан Боднарчук [Мадей Н., 2007, с. 598], який через проблеми зі здоров'ям уже був на спокої. У цей час на Львівщині спостерігається значне зростання соціальної мобілізації громадян навколо ідеї автокефальної Української Православної Церкви.

Незабаром запрацювала єпархіальна канцелярія та єпархіальна рада нової структури УАПЦ. 5–6 червня 1990 р. у Києві в Будинку кіно відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, який був покликаний розв'язати нагальні проблеми відродженої Церк-

ви. На Соборі митрополита Мстислава Скрипника було обрано Патріархом УАПЦ із титулом «Патріарх Київський та всієї України» [Петрів І., 1990, с. 4].

У листопаді 1990 р. завершився процес організаційного становлення УАПЦ: 16 листопада створено Священний Синод єпископів УАПЦ (увійшло 14 архиєреїв), а 18 листопада відбулась інтронізація владики Мстислава на Київський Патріарший престол. Архиєпископу Йоану Боднарчуку Собор присвоїв титул митрополита Львівського і Галицького, а також уповноважив керувати справами церковного життя з титулом «Намісник Святого Київського Патріаршого Престолу» [Рішення Всеукраїнського собору, 1990, с. 1104–1105].

Перспективи розвитку УАПЦ все більше підкріплювались стрімким зростанням чисельності релігійних організацій, які виходили зі структури РПЦ і долучались до УАПЦ. На початку 1991 р. до складу Львівської єпархії УАПЦ належали 403 релігійні громади, які обслуговувало 246 священнослужителів [Муравський О., 2008, с. 169].

Водночас у середині 1980-х років підпільна структура УГКЦ пережила період внутрішньої трансформації. По-перше, відбулась зміна покоління греко-католицького підпільного духовенства. На заміну старшим священникам, які формувались у міжвоєнний період, прийшли молоді, хоч менш освічені, але більш рішучі. По-друге, в цей період УГКЦ вдалось подолати обрядові незгоди, які існували ще з 1920–1930-х років. Зважаючи на це, у період «перебудови» у греко-католиків з'явилися нові можливості потужно заявити про свої права на свободу віросповідання й публічно задекларувати свої претензії на чільне місце в українському суспільно-релігійному житті [Бублык Т., 2014, с. 239–240].

Кардинал Мирослав Іван Любачівський у 1987 та 1988 рр. звертався до Московської патріархії з ініціативою, щоб православна та католицька сторони спільно відкрито засвідчили про взаємне прощення. Проте відповіді з Москви на звернення владики не надійшло. У цей період церковна ієрархія УГКЦ почала активно закликати людей організувати відкриті акції на захист своїх прав і свобод. На Львівщині греко-католики відчували свою значущість, що, безперечно, була зумовлена підтримкою вірян.

Певним провісником виходу з підпілля УГКЦ стала заява 23 підпільних священників УГКЦ та вірних цієї Церкви від 4 серпня 1987 р. до Папи Римського Івана Павла II та Михайла

Горбачова. Проте ідея виходу з підпілля тоді не знайшла підтримки серед греко-католицького єпископату та, зокрема, в архієпископа Володимира Стернюка, який був місцєблєститєлем престолу [Бублик Т., 2014, с. 90].

Активність вірян УГКЦ у відстоюванні своїх прав на віросповідання та культові споруди яскраво посилилась після зустрічі М. Горбачова з Папою Іваном Павлом II у Ватикані в грудні 1989 р. [Мости к миру, 1989, с. 1]. Варто згадати, що напередодні цієї зустрічі, а саме 28 листопада, Рада у справах релігій при РМ УРСР опублікувала офіційне повідомлення, у якому йшлося, що католики східного обряду можуть реєструвати релігійні громади у встановленому чинним законодавством порядку.

Тиск на владу з боку УГКЦ все більше посилювався. Наприкінці літа 1989 р. лідери УГКЦ із мирян почали відкрито вимагати від представників партійно-державної адміністрації конструктивних рішень щодо них. Тоді ж представники Комітету захисту Української Католицької Церкви від заяв перейшли до активних дій: один за одним відбувались масові мітинги та протести. Один із лідерів Комітету, І. Гель, на мітингу у Львові 3 серпня 1989 р. пригрозив радянській владі радикальними діями, якщо затягування з легалізацією УГКЦ продовжуватиметься [Бублик Т., 2014, с. 105–106].

Натомість уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області Ю. Решетило намагався реалізовувати контрзаходи для протидії «уніатським» екстремістам, які «повірили у свою безкарність» [ЦДАВО, Ф. 4648, Оп. 7, Спр. 535, арк. 20–22].

Зі сказаного стає зрозуміло, що однією з ключових причин значного загострення міжконфесійних конфліктів та протистоянь на Львівщині наприкінці 1980х — на початку 1990-х років було стрімке релігійне відродження проукраїнських християнських конфесій — УАПЦ та УГКЦ. У цей період відбувся надто стрімкий перерозподіл сфер впливу Церков, також занадто різко, інколи насильницьким чином реалізовувались спроби українізувати суспільне життя, що своєю чергою спровокувало опір певної частини населення [Шуба О., 1999, с. 197]. О. Шуба стверджує, що демократизація суспільно-політичної та релігійно-церковних сфер посилювали рівень конфліктогенності в регіоні [Шуба О., 1999, с. 197].

Р. Бойко зауважує, що влада продовжувала приділяти особливу увагу оперативному обговоренню релігійної ситуації на місцях. Крім великої кількості конфліктів, вона ретельно стежила і за іншими проблемними питаннями, зокрема: проблемою

«пустуючих» культових споруд; контролем партійних комітетів за морально-політичними настроями населення; пропагандою науково-атеїстичних знань; заміщенням церковних свят радянськими ювілеями та подіями; орієнтуванням газет, радіо й телебачення на більш активне висвітлення «проблеми подолання «залишків унії» [Бойко Р., 2008, с. 238].

Окремим напрямом роботи влади було використання можливостей Ради у справах релігій у Львівській області для роботи з православним духовенством РПЦ [Бойко Р., 2008, с. 238]. Така співпраця влади з ієрархією РПЦ відбувалася вже за налагодженим механізмом.

У 1990-х рр. потреби релігійних громад Львівської області у храмах забезпечувались шляхом будівництва нових споруд (за досліджуваний період збудовано 396 храмів, а в стадії будівництва було 231), орендованого приміщення (258 будівель), а також за рахунок приміщень, які було пристосовано під молитовні, — 106 [Сухий О., 2016, с. 11].

Зважаючи на те, що станом на 1990 р. в Україні не існувало законодавства про свободу совісті, яке б могло врегулювати проблему загострення міжконфесійних конфліктів в області, 4 травня 1990 р. на першій сесії першого демократичного скликання Львівської обласної ради було прийнято ухвалу «Про релігійні конфесії на Львівщині». В ухвалі Львівської обласної ради було прописано, що кожна релігійна конфесія на Львівщині, діяльність якої не суперечить міжнародним нормам, має право на реєстрацію, вільне існування та пропаганду свого вчення [Сухий О., 2016, с. 11].

Зважаючи на те, що багато депутатів «Народного руху України» перемогли на виборах, у житті УАПЦ та УГКЦ почався новий етап розвитку. Багато депутатів виявляли прихильність до УАПЦ та УГКЦ, які стояли на позиціях українства, національного відродження та опозиції радянському режиму [Бублык Т., 2014, с. 253].

Із постановням незалежної Української держави починається новий етап для діяльності релігійних організацій. Керівництво незалежної України намагалось розвивати добрі відносини з релігійними об'єднаннями на нових принципах — демократичних. У цей час влада України здійснила низку важливих кроків для формування правового поля в площині державно-церковних відносин. 23 квітня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який закладав нові підвалини ставлення держави до Церкви [Масюкова Н., 2011, с. 687].

У цьому законі було визначено базові принципи державно-церковних відносин, які загалом відповідали базовим засадам функціонування релігійних організацій у розвинутих державах: відокремленість Церкви від держави і школи від Церкви; проголошення рівності релігій перед законом і рівності всіх громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії; світський характер держави; невтручання держави у діяльність релігійних організацій; передбачення спеціального уповноваженого органу державної виконавчої влади, який покликаний сприяти реалізації державної політики щодо релігії та Церкви [Білоус О., 2017, с. 252]. О. Сухий зазначає, що цей закон «наповнив свободу совісті реальним змістом, відкрив широкі можливості для задоволення релігійних потреб людини, надав релігійним організаціям право на просвітницьку, добродійну, виробничу та іншу суспільно корисну діяльність» [Сухий О., 2016, с. 4].

Висновки. Отже, антицерковна політика атеїстичної радянської влади була тотальною за формою та змістом і мала глибоке ідеологічне підґрунтя. Важливим знаряддям влади в боротьбі з впливом Церкви була ідеологічна антицерковна пропаганда на тематичних зібраннях і конференціях у громадах, учнівських атеїстичних клубах та гуртках у школах. Львівський обком партії мав завдання виробляти нові методи та підходи щодо ідеологічної пропаганди в громадах Львівської області. Особлива ж увага в цьому напрямку приділялась атеїстичному вихованню молоді.

Органи влади робили все можливе, щоб гальмувати процеси відродження проукраїнських християнських конфесій. Попри все, на межі 1980–1990-х рр. саме із Львівщини в Україні починає відбуватись релігійне відродження, що супроводжувалось відновленням діяльності проукраїнських християнських конфесій — УАПЦ та УГКЦ. Зауважимо, що мешканці Львівщини розуміли, що самобутня незалежна Україна неможлива без незалежної української Церкви. Беззаперечним є те, що тиск влади в досліджуваному регіоні був спрямований саме на національно-орієнтовані конфесії.

Упродовж 1990–1991 рр. влада Львівської області намагалась розв'язувати проблеми, породжені міжконфесійними протистояннями між громадами УГКЦ, УАПЦ та РПЦ. У багатьох випадках все-таки вдалось зменшити рівень невдоволення численних релігійних громад та знизити напругу між релігійними об'єднаннями. Невдовзі відбулось помірне заспокоєння релігійного середовища, що започаткувало новий етап у релігійному житті області — толерантної релігійної та громадської думки.

1. Бажан О., Тригуб О. Відродження УАПЦ в Україні 1989–1990 рр.: від «неформального об'єднання» до конфесії національного спрямування. *Ідеологія і політика*. 2019. № 3 (14). С. 106–127.
2. Білоус О. Етноконфесійна політика в Україні в 90-х роках ХХ століття: регіональні особливості і закономірності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1. С. 251–264.
3. Бойко Р. Політика радянської влади та РПЦ стосовно Української Греко-Католицької Церкви в 1980-х рр. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / ред. кол. Білик З., Дашкевич Я., Киричук О., Омельчук М., Орлевич І. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2008. Т. 1. С. 236–243.
4. Бублик Т. Українська Греко-Католицька Церква в контексті державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні (1985–1991): Дис. канд. іст. наук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2014. 233 с.
5. Бублик Т. Проблема греко-католической идентичности в Западной Украине в ходе борьбы за легализацию (рубеж 1980–1990-х гг.). *Государство, Религия, Церковь*. 2014. № 4. С. 235–260.
6. Державний архів Львівської області, м. Львів. Ф. П-3. Львівський обком Компартії України. Оп. 62. Спр. 369. Документи про характер завдань атеїстичної служби на сучасному етапі, форми і методи ідеологічної роботи в Радохіському районі, про створення культурно-історичного комплексу в с. Риків Турківського району, про історію українського Гімну «Ще не вмерла Україна», Прапора, Герба / інформації, довідки, доповідна записка. 34 арк.
7. Киридон А. Держава – Церква – Суспільство: Інверсна трансформація в Україні. Рівне: Рівненський інститут слов'янознавства Київського славистичного університету, 2011. 216 с.
8. Мадей Н. Проблеми функціонування Української Автокефальної Православної Церкви в пострадянській період. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / ред. кол. Білик З., Дашкевич Я., Моравська Л. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2007. Книга 1. С. 595–604.
9. Масюкова Н. Законодавство Російської імперії, УРСР, незалежної України щодо Католицької Церкви (порівняльний аналіз). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / упоряд. Киричук О., Омельчук М., Орлевич І. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2011. Вип. 21. Ч. 1. С. 682–690.
10. Мисаковець Р. Слово до наших читачів. *Успенська вежа*. № 1 (1). Березень 1991. С. 1–2.
11. Мости к миру. *Львовская правда*. № 230 (11. 984). 3 декабря 1989. С. 1.
12. Муравський О. Українська Автокефальна Православна Церква в Західних областях УРСР на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук*. 2008. Вип. 22. С. 163–172.
13. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
14. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України: у 2 ч.: монографія. Полтава: «Полтава», 2001. 736 с.
15. Петрів І. Відроджена з руїни. *Молода Галичина*. № 89 (6343). 5 липня 1990. С. 4.
16. Рішення першого організаційного Всеукраїнського святого собору Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувся 5-6 червня 1990 року в м. Києві. *Визвольний шлях: Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. № 9 (510): Вересень. 1990. С. 1104–1106.
17. Сухий О. М. Релігійні процеси на Львівщині в кінці 1980–1990-их рр.: суспільно-політична сфера та міжконфесійні відносини. Львів: ПАІС, 2016. 244 с.
18. Ферт А. Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968–1989): Дис. док. філос. / Національний університет «Киево-Могилянська академія». Київ, 2023. 270 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, м. Київ. Оп. 7. Спр. 535.

- Информации, справки, отчеты и другие материалы о зафиксированных нарушениях законодательства у культах, профилактических мероприятиях по их предупреждению и мерах административного или уголовного воздействия в 1989 г. 60 арк.
20. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.
 21. Шуба О. Релігія в етнопонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ: Криниця, 1999. 324 с.
 22. Ярема Д., патр. Розмови про страшне сьогодні: послання до українського православного народу / за ред. Заставського С. Київ, 2001. 219 с.
-
1. Bazhan O., Tryhub O. Vidrozhennia UAPTs v Ukraini 1989-1990 rr.: vid «neformalnoho obiednannia» do konfessii natsionalnoho spriamuvannia. *Ideolohiia i polityka*. 2019. № 3 (14). S. 106–127.
 2. Bilous O. Etnokonfesiina polityka v Ukraini v 90-kh rokakh KhKh stolittia: rehionalni osoblyvosti i zakonomirnosti. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2017. Vyp. 1. S. 251–264.
 3. Boiko R. Polityka radianskoi vlady ta RPTs stosovno Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy v 1980-kh rr. *Naukovyi shchorichnyk «Istoriia relihii v Ukraini»* / red. kol. Bilyk Z., Dashkevych Ya., Kyrychuk O., Omelchuk M., Orlevych I. Lviv: Vydavnychiy viddil Lvivskoho muzeiu istorii relihii «Lohos», 2008. T. 1. S. 236–243.
 4. Bublyk T. Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v konteksti derzhavno-tserkovnykh i mizhkonfesiinykh vidnosyn v Ukraini (1985-1991): Dys. kand. ist. nauk / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakvycha NAN Ukrainy. Lviv, 2014. 233 s.
 5. Bublik T. Problema greko-katolicheskoi identichnosti v Zapadnoi Ukraine v khode borbi za legalizatsiyu (rubezh 1980–1990-kh gg.). *Gosudarstvo, Religiya, Tserkov*. 2014. № 4. S. 235–260.
 6. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, m. Lviv. F. P-3. Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. Op. 62. Spr. 369. Dokumenty pro kharakter zavdan ateistychnoi sluzhby na suchasnomu etapi, formy i metody ideolohichnoi roboty v Radekhhivskomu raioni, pro stvorennia kulturno-istorychnoho kompleksu v s. Rykiv Turkivskoho raionu, pro istoriiu ukrainskoho Himnu «Sheche ne vmerla Ukraina», Prapora, Herba / informatsii, dovidky, dopovidna zapyska /. 34 ark.
 7. Kyrydon A. Derzhava – Tserkva – Suspilstvo: Inversna transformatsiia v Ukraini: monohrafiia. Rivne: Rivnenskyi instytut slovianoznavstva Kyivskoho slavistychnoho universytetu, 2011. 216 s.
 8. Madei N. Problemy funktsionuvannia Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v postradianskyi period. *Naukovyi shchorichnyk «Istoriia relihii v Ukraini»* / red. kol. Bilyk Z., Dashkevych Ya., Moravska L. Lviv: Vydavnychiy viddil Lvivskoho muzeiu istorii relihii «Lohos», 2007. Knyha 1. S. 595–604.
 9. Masiukova N. Zakonodavstvo Rosiiskoi imperii, URSR, nezaleznoi Ukrainy shchodo Katolytskoi Tserkvy (porivnialnyi analiz). *Naukovyi shchorichnyk «Istoriia relihii v Ukraini»* / uporiad. Kyrychuk O., Omelchuk M., Orlevych I. Lviv: Vydavnychiy viddil Lvivskoho muzeiu istorii relihii «Lohos», 2011. Vyp. 21. Ch. 1. S. 682–690.
 10. Mysakovets R. Slovo do nashykh chytachiv. *Uspenska vezha*. № 1 (1). Berezen 1991. S. 1–2.
 11. Mosti k miru. *Lvovskaia pravda*. № 230 (11. 984). 3 dekabrya 1989. S. 1.
 12. Muravskiy O. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva v Zakhidnykh oblastiakh URSR na zlami 80-90-kh rr. KhKh st. *Problemy humanitarnykh nauk*. 2008. Vyp. 22. S. 163–172.
 13. Pashchenko V. Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatku 1990-kh rokov. Poltava: ASMI, 2005. 630 s.
 14. Pashchenko V. Pravoslavia v novitnii istorii Ukrainy; u 2 ch.: monohrafiia. Poltava: «Poltava», 2001. 736 s.

15. Petriv I. Vidrozhzhenia z ruiny. *Moloda Halychyna*. № 89 (6343). 5 lypnia 1990. S. 4.
16. Rishennia pershoho orhanizatsiinoho Vseukrainskoho sviatoho soboru Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy, shcho vidbuvsia 5-6 chervnia 1990 roku v m. Kyievi. *Vyzvolnyi shliakh: Suspilno-politychnyi i naukovo-literaturnyi misiachnyk*. № 9 (510): Veresen. 1990. S. 1104–1106.
17. Sukhyi O. M. Relihiini protsesy na Lvivshchyni v kintsii 1980-ykh – 1990-ykh rr.: suspilno-politychna sfera ta mizhkonfesiini vidnosyny. Lviv: PAIS, 2016. 244 s.
18. Fert A. Praktyky derzhavnogo kontroliu nad pravoslavnyimi hromadamy Kyieva (1968–1989): Dys. dok. filos. / Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia». Kyiv, 2023. 270 s.
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 4648. Rada u spravakh relihii pry Radi Ministriv URSR, m. Kyiv. Op. 7. Spr. 535. Informatsii, spravki, otcheti i drugie materialy o zafiksirovannikh narusheniyakh zakonodatelstva u kultakh, profilakticheskikh meropriyatiyakh po ikh preduprezhdeniyu i merakh administrativnogo ili ugolovnogo vozdeistviya v 1989 g. 60 ark.
20. Shlikhta N. Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr. Kharkiv: Akta, 2011. 468 s.
21. Shuba O. Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politologichnyi analiz). Kyiv: Krynytsia, 1999. 324 s.
22. Yarema D., patr. Rozmovy pro strashne sohodennia: poslannia do ukrainskoho pravoslavnoho narodu / za red. Zastavskoho S. Kyiv, 2001. 219 s.